

Bytový dům pro zemědělce: k procesu adaptace městských standardů bydlení v prostředí vesnických sídel

Housing for Farmers: the Adaptation of Urban Housing Standards to the Environment of Rural Settlements

Doc. PhDr. Daniel Drápala, Ph.D.

Ústav evropské etnologie FF MU, A. Nováka 1, 602 00 Brno, CZECH REPUBLIC
drapala@phil.muni.cz

ORCID: 0000-0002-3540-3892

Abstract

Housing construction in Czechoslovakia began to grow in the 1940s, which was reflected in the increased number of flats and improved housing standards. This growth was made possible mainly due to the construction of blocks of flats. Although in the countryside, in contrast to the cities, people predominantly lived in their own family houses, the construction of apartment blocks also contributed to the increase in capacity there. However, the experience from the 1940s and 1950s shows negative impacts of adopting the projects for blocks of flats which were designed for the city and the urban way of life and did not suit rural residents, who had different working patterns and needs. In the 1960s, an intensive dialogue between local participants, architects, and the authorities took place, leading to the adaptation of the apartment block concept to the needs of agricultural workers. The adaption concerned both the external appearance, which had to respect the village environment, and the internal layout. The adapted projects included separate rooms for residents to wash themselves after their return from fields and gardens, and storage compartments for foods and livestock feed. Attention was also paid to the surroundings, where buildings related to residents' farming activities were designed (small animal breeding, working in the gardens and small fields). The willingness to conduct the dialogue and to adapt the projects for rural blocks of flats disappeared in the 1970s as a result of the normalization and gradual improvement in agricultural workers' living standards.

Keywords

village – housing – blocks of flats – building projects – adaptation – Czechoslovakia

Acknowledgement / Funding

Studie je výstupem z projektu Grantové agentury České republiky (GA19-10734S) Konstrukty vesnice. Postkoloniální přístup k poznání české společnosti 70. let 20. století.

Romantizující obraz idyly vesnického života, který se ve svých základních znacích zformoval již v 19. století, sice prošel v posledních desetiletích postupnou revizí a nabyl více realistických obrysů¹, jeho zakořeněnost stavějící na vyhraněném kontrastu město vs. vesnice však v obecném povědomí přetrvává až do současnosti. Mezi signifikantní znaky, skrze něž je (v odmítavém či přímo negujícím pojetí) charakterizován prostor města, náleží obvykle vedle anonymity, hluku, shonu a hektického způsobu života také velká sídelní koncentrace lidí či soustředěné formy bydlení v podobě panelových domů, jejich monotónní vzhled a neosobní prostředí.² I prostřednictvím životních příběhů jsou ve veřejném prostoru prezentovány výroky jako: „*Touha utéct z betonového sídliště do náruče přírody...*“³ nebo „*Lepší než panelák.*“⁴ Doplníme-li je o titulky některých dalších článků (*Malou vesnici oboustoupily vysoké paneláky*⁵, *Historická vesnice ve stínu paneláků*⁶), je zde patrná existence stereotypního obrazu, v němž je panelový dům reprezentativním zástupcem bydlení ve městě, zatímco venkovu je tento prvek cizí. Nakolik je ale tato argumentační polarizace zjednodušující a zavádějící, může být patrné již jen z běžné návštěvy vesnických obcí napříč Českou republikou. Bytové domy jsou v mnoha lokalitách běžně zastoupeny a nemusí se jednat jen o sídla s větší koncentrací obyvatel či situovaná v blízkosti velkých měst. Svoji „bytovku“ mají nejednou i vesnice o třech či čtyřech stovkách obyvatel. Existence této formy bydlení není přítom

1 Srov. např. KRŽIŽOVÁ, Alena – PAVLICOVÁ, Martina – VÁLKA, Miroslav: *Lidové tradice jako součást kulturního dědictví*. Brno: Masarykova univerzita, 2015 nebo MACHALÍKOVÁ, Pavla – PETRASOVÁ, Taťána – WINTER, Tomáš: *Zrození lidu v české kultuře 19. století*. Praha: Academia, 2020.

2 ZADRAŽILOVÁ, Lucie: Domov na sídlišti: mýtus nebo realita? In: Hubatová-Vacková, Lenka – Říha, Cyril (eds.): *Husákovo 3+1. Bytová kultura 70. let*. Praha: Uměleckoprůmyslové museum, 2007, s. 39–56; FERENČUHOVÁ, Slavomíra – JAYNE, Mark: Zvyknout si na Petržalku. Každodenný život, běžná spotřeba a vztah k socialistickému sídlisku. *Český lid* 100, 2013, č. 3, s. 303–318.

3 TYLOVÁ, Oldřiška: *Zásadní životní zvrát. Naše cesta z paneláku byla kolotočem překvapení*. Publikováno v iDnes 16. 8. 2019, dostupné na: https://www.idnes.cz/bydleni/na-navsteve/stehovani-z-mesta-na-vesnici-bydleni-na-vesnici-pozemek-rekonstrukce.A190814_144349_dum_osobnosti_web, (cit. 21. 2. 2023).

4 *Lepší než panelák*, dostupné na <https://www.facebook.com/lepsinezpanelak/> (cit. 21. 2. 2023).

5 GÁFRIKOVÁ, Eliška: *Malou vesnici oboustoupily vysoké paneláky. Bystrc je už 60 let součástí města Brna*. Publikováno v Brněnském deníku 28. 12. 2020, dostupné na: https://brnensky.denik.cz/zpravy_region/malou-vesnici-obstoupily-vysoke-panelaky-bystrc-je-uz-60-let-soucast-mesta-brna.html (cit. 21. 2. 2023).

6 KUCĚRA, Jakub: *Historická vesnice ve stínu paneláků. V Petrovích budete okouzlení neuvěřitelnými kontrasty*. Publikováno na ctidoma.cz 11. 5. 2019, dostupné na <https://www.ctidoma.cz/zajimavosti/2019-05-11-historicka-vesnice-ve-stinu-panelaku-v-petrovich-budete-okouzleni> (cit. 21. 2. 2023).

zpravidla vnímána ve vesnickém mikroprostředí jakkoliv rušivě či nepatříčně, neboť již několik desetiletí je běžnou součástí tohoto životního prostoru.

Přestože soustředěná forma bydlení nebyla v minulosti vesnickému společenství cizí,⁷ ve větší intenzitě začala do jeho sídelního uspořádání prostupovat až po roce 1945. V poválečné éře obvykle řešila bytové potřeby zaměstnanců stojících mimo zemědělskou prvovýrobu, jednalo se především o terciální sektor, zvl. pracující ve sféře veřejné služby.⁸ Profesně se sice realizovali na vesnici, jejich životní styl a nároky byly ale blíže k tomu městskému, a proto jim tento koncept s parametry, jaké nabízel, obvykle vyhovoval. Od druhé poloviny 50. let zaznamenáváme ovšem narůstající objem investic do soustředěných forem bydlení ve vesnických lokalitách, jejichž cíloví uživatelé byli pracovníci zemědělského sektoru. Objemy výstavby sice v tomto segmentu nikdy nedosáhly úrovně, jaká byla realizována v městském prostředí a pro potřeby pracujících v průmyslových podnicích, přesto tzv. bytovky začaly participovat na nové tvářnosti vesnických sídel a na proměnách existenčních podmínek zdejšího obyvatelstva.

Ačkoliv se česká a slovenská etnologie (popř. další společenskovědní disciplíny⁹) problematikou života v bytových domech a na panelových sídlištích v posledních letech opakovaně zabývají,¹⁰ pozornost zůstává soustředěna převážně na městské prostředí. Identické zaměření je patrné i v případě zájmu zahraničních výzkumníků, mezi nimiž nacházíme nejen zástupce zemí někdejšího

7 Srov. DRÁPALA, Daniel: Bytové domy na vesnici. Cesty k soustředěné formě bydlení ve vesnickém prostředí druhé poloviny 20. století. *Folia Ethnographica* 55, 2021, č. 2, s. 235–252.

8 Tamtéž, s. 238–240; také např. Státní okresní archiv (dále již jen SOKA) Prostějov, ONV Prostějov, k. 1855/6. *Projekt výstavby 8 bytových jednotek pro učitele a veřejné zaměstnance*; SOKA Karviná, ONV Karviná, inv. č. 242, k. 39. *Družstevní bytová výstavba zaměstnanců škol v okrese*.

9 SUNEKA, Petr: Je český „člověk panelákový“ ohroženým druhem? In: Lyons, Pat – Kindlerová, Rita (eds.): *47 odstínů české společnosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 106–110.

10 Nejnověji např. práce JANŤO, Juraj: Sociálne vzťahy na mestskom sídlisku. *Folia Ethnographica* 46, 2012, s. 183–201; Týž: Sociálne siete a obnova mestských panelových sídlisk. *Slovenský národopis* 60, 2012, č. 1, s. 18–37; Týž: Od robotníckých štvrtí k mestským sídliskám na príklade Bratislavy-Trnávky. *Journal of Urban Ethnology* 13, 2015, s. 7–19; Týž: Život v „ideálnom socialistickom meste“: Naratívne reprezentácie minulosti Novej Dubnice. *Národopisná revue* 32, 2022, č. 4., s. 267–279; LEHEČKA, Michal: Sídlisté současné a minulé: Proměny pražského sídliště Stodůlky očima jeho obyvatel. *Slovenský národopis* 61, 2013, č. 4, s. 351–367; Týž: „Veřejný prostor panelových sídlíšť: Kolektivismus, privatismus a participace.“ In: Kratochvíl, Petr (ed.): *Veřejný prostor v ohrožení? Aktuální problémy městského veřejného prostoru z hlediska společenskovedních disciplín*. Praha: Artefactum, 2019, s. 93–104; Týž: Pocity Plotu: Teritoriální (re)produkce, normativita a ne/viditelnost ve veřejném prostoru panelového sídliště. *Sociální studia* 16, 2019, č. 1, s. 57–77; SEMRÁD, Jan: Associational Life in the Lesná Housing Estate in Brno. *Ethnologia slovacica et slavica* 38, 2017, s. 21–38; Týž: Panelová sídliště jako objekt zájmu etnologie (na příkladu brněnského sídliště Lesná). *Národopisná revue* 27, 2017, č. 2, s. 128–137; Týž: Stereotypy spojené se životem na sídlišti optikou etnologického výzkumu. Na příkladu brněnského sídliště Lesná. *Národopisný věstník* 78, 2019, č. 2, s. 36–50.

východního bloku,¹¹ ale i západoevropské či americké badatele¹². Škála rozvíjených témat přitom postihuje široké spektrum od architektonických koncepcí a stavebně-technického pojetí panelové zástavby až po studium životních standardů či sledování individuálních a kolektivních rysů v životě obyvatel panelových sídlišť. Vůči nim zůstávají jejich vesnické¹³ protějšky doposud spíše stranou intenzivnějšího odborného zájmu.¹⁴ Reálně to přitom kopíruje situaci, která panovala v Československu od 50. do 60. let 20. století, kdy byla z hlediska koncepčního i stavebního věnována mnohem větší pozornost soustředěné bytové výstavbě městské, zatímco vesnická zaujímalá ryze okrajové pozice. Teprve od 60. let je patrný posun v odborných a ideových diskuzích, které byly na různých úrovních zaměřeny na problematiku investic do bytového fondu a proměny vesnického prostředí.¹⁵

Modernizace bytových standardů vesnice

Dynamika modernizačních procesů v oblasti bytové kultury a s tím spjaté osvojování si vyšších standardů bydlení nabrala na československém venkově ve druhé polovině 20. století na intenzitě. Tyto tendence se promítaly nejen do stále

-
- 11 Např. GOLONKA-CZAJKOWSKA, Monika: *Nowe miasto nowych ludzi. Mitologie nowohuckie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2014; POZNIAK, Kinga: *Nowa Huta. Generations of change in a model socialist town*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014; GULIN ZRNÍČ, Valentina: Meanings of the city: Zagreb's new housing communities since the 1950s. In: Rodger, Richard – Herbert, Joanna (eds.): *Testimonies of the city*. Hants, Burlington: Ashgate, 2007, s. 97–117.
 - 12 STENNING, Alison: Placing (post-)socialism. The making and remaking of Nowa Huta, Poland. *European Urban and Regional Studies* 7, 2000, s. 99–118. <https://doi.org/10.1177/096977640000700201>; BERNHARDT, Christopher: Planning urbanization and urban growth in the socialist period. The case of East Germany New Towns, 1945–1989. *Journal of Urban History* 32, 2005, s. 104–119. <https://doi.org/10.1177/0096144205279201>; ZARECOR, Kimberly Elman: The Local History of an International Type: The Structural Panel Building in Czechoslovakia. *Home Cultures: The Journal of Architecture, Design and Domestic Space* 7, 2010, č. 2, s. 217–235. <https://doi.org/10.2752/175174210X12663437526250>; Táž: Architecture in Eastern Europe and the Former Soviet Union. In: Haddad, Elie G. – Rifkind, David: *A Critical History of Contemporary Architecture, 1960–2010*. Farnham: Ashgate/Gower, 2014, s. 255–274; také série článků v čísle 1 ročníku 44 *Journal of Urban History* viz <https://journals.sagepub.com/toc/juha/44/1> (cit. 3. 4. 2023).
 - 13 Záměrně je užíván pojem vesnice / vesnický, který se váže na sídla s jasně definovaným sídelním, demografickým a sociálním profilem. Autor jej odlišuje od širšího pojmu venkovský, do něhož lze zařadit i lokality maloměstského charakteru. V textech, s nimiž bude v této studii pracováno, je patrná variabilita v nakládání s jednotlivými termíny. Je jen málo případů, kdy došlo k jasnému vymezení obsahu pojmů jako *bydlení na venkově* či *venkovské bydlení*, *bydlení na vesnici* či *vesnické bydlení*, popř. *bydlení zemědělců*. Viz NEČAS, Otakar: *Bytová výstavba na venkově*. Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury, 1968, s. 7–9.
 - 14 Srov např. práce DAVIDOVÁ, Eva: Přeměny sídel a způsobu bydlení pohraniční vesnice Československa po roce 1945. *Český lid* 69, 1982, č. 3, s. 162–170; MEVALDOVÁ, Helena: Změny v tradiční venkovské zástavbě na Berounsku v 2. polovině 20. století a hlubší kořeny dělnických kolonií v okolí Berouna jako předchůdců „bytovek“. In: *Současná výstavba na vesnici a tradiční lidová architektura*. Sedlčany: Městské muzeum Sedlčany, 2007, s. 7–18; VÁLKA, Miroslav: *Sociokulturní proměny vesnice. Moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*. Brno: Masarykova univerzita, 2011, s. 55–60; pokus o komplexnější pojetí viz DRÁPALA, Daniel: *Bytové domy na vesnici. Cesty k soustředěné formě bydlení ve vesnickém prostředí druhé poloviny 20. století*, c. d.
 - 15 NEČAS, Otakar: *Bytová výstavba na venkově*, c. d., s. 12.

silnějšího uplatňování konzumního chování či proměny interiérového vybavení,¹⁶ ale také do nárůstu razantněji pojatých stavebních zásahů. Opomineme-li záměrnou či pozvolnou devastaci části bytového fondu v důsledku vnějších činitelů (vysídlení pohraničí, represe vůči tzv. kulakům, proměna socioprofesionálního profilu některých lokalit spojená s odchodem pracujících do měst), řada doposud ryze zemědělských usedlostí procházela od 50. let pozvolnou adaptací a v jejich hospodářských částech také poměrně výraznou funkční a stavebně strukturální konverzí. Ta byla možná díky tomu, že někdejší rolnické usedlosti ztrácely svou dominantní vazbu na agrární aktivity. Realizované adaptace a přestavby reflektovaly narůstající požadavky na zajištění komfortu bydlení odpovídajícího „městským vzorům“. Pokud to umožňoval fyzický stav objektů a jejich dispoziční řešení, přistupovali majitelé k zásahům, které spočívaly jak ve zvyšování kvality bydlení, tak i v umenšování hospodářského zázemí a jeho úpravách pro potřeby bydlení či krytí sekundárních potřeb (garáže, domácí dílna, prádelna apod.).¹⁷ Tento trend se paralelně promítal i do funkčního a stavebního uspořádání rodinných domů budovaných na vesnicích v rámci individuální výstavby, která představovala ve druhé polovině 20. století nejčastější a nejoblíbenější způsob řešení bytové výstavby na vesnici.

Jinou linii modernizace bytového fondu ve vesnickém prostředí lze sledovat v cíleném uplatňování soustředěných forem v podobě tzv. bytovek. Adaptace a konverze rolnických usedlostí i budování nových rodinných domů můžeme považovat za vývoj evolučního charakteru, v případě bytových domů se naopak jedná o import cizího, původně městského konceptu bydlení. Jeho některé funkční znaky přitom nebyly zcela kompatibilní s principy vesnické bytové kultury, návyky a potřebami zde žijících osob, které měly tradičně silnou vazbu na agrární činnost a jeho zákonitosti. Oprávněně se proto můžeme zamýšlet nad procesy, které nově vytvářená koexistence dvou dosud vzájemně cizorodých konceptů vyvolaly.

Konečný uživatel (obyvatel vesnické obce, v optimálním případě zaměstnanec některého ze zde činných zemědělských provozů) a jeho očekávání hrají ve sledovaném procesu zásadní roli. Neméně důležitým se jeví sledování úvah a vizí o uplatnění bytových domů na vesnici jiných zájmových skupin – reprezentovaných jednak mocenskými aktéry v roli iniciátorů, investorů, koordinátorů či dohlížitelů, jednak expertními složkami v osobách urbanistů, architektů a jejich týmů, které se problematice věnovaly po teoretické i praktické stránce. Jejich

16 Srov. DOUŠEK, Roman: Kronikáři o životní úrovni. Konzum a politika na českém venkově v letech 1945–1980. *Folia Ethnographica* 55, 2021, č. 1, s. 3–28.

17 GRANÁT, Aleš: Tradice a nová výstavba na vesnici. *Národopisné aktuality* 14, 1977, č. 2, s. 109; také VÁLKA, Miroslav: Modernizace vesnické architektury ve 20. století. In: *Současná výstavba na vesnici a tradiční lidová architektura*. Sedlčany: Městské muzeum Sedlčany, 2007, s. 30–37; Týž: *Sociokulturní proměny vesnice. Moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*, c. d., s. 55–58.

názorová východiska můžeme sledovat jak v textech publikovaných zpravidla ve specializovaných tiskovinách, tak i v korespondenci a dalších dokumentech vzešlých z oficiální úřední agendy (analýzy, koncepce, stanoviska ad.).

Následující text proto záměrně neaplikuje badatelská témata uplatňovaná pro výzkum městských panelových sídlišť, z nichž některé není ani možné pro vesnické prostředí a zdejší bytové domy reálně uplatnit. Na zvolené téma se snaží nahlížet spíše prostřednictvím schémat, jaká se uplatnila např. v pracích věnujících se některým festivům komunistického režimu coby legitimizačnímu nástroji a zároveň produktu vyjednávání mezi mocenskými složkami a lokálními komunitami.¹⁸ Tento model symetrie, resp. asymetrie moci jako aktivního nástroje uplatňovaného při různých příležitostech ve vztahu dvou a více aktérů, jak ho definoval již Max Weber¹⁹ a po něm uplatnili další badatelé,²⁰ je totiž možné aplikovat i na problematiku bytových domů pro pracovníky v zemědělství. Skrze tento koncept lze sledovat, nakolik na ně nahlížet jako na produkt vyjednávání mezi různými aktéřskými složkami. Zaměříme se proto na poznání, zda bylo budování bytových domů pouze jednosměrnou aktivitou uplatňovanou ve vesnickém prostředí formou politické objednávky vnucující nepůvodní formy bydlení a stavebních technologií, nebo můžeme-li zde zaznamenat spíše vůli naslouchat požadavkům vesnických uživatelů směřující v konečném důsledku k adaptaci uvedeného konceptu bydlení.

Důležité je proto sledovat nejen stanoviska a argumentační nástroje užívané participujícími subjekty, ale i to, kým byly formulovány a nakolik je k nim v návazných diskuzích, koncepčních a strategických rozhodnutích i vlastních realizacích přihlíženo. Proklamace tehdejších urbanistů a architektů naznačovala totiž jistou vůli k hledání optimální cesty pro „vytvoření nové, účelné, ekonomické a moderní architektury venkova, při použití takových výrazových prostředků, které vytvoří atmosféru venkovského prostoru a umožní vysoký standard bydlení.“²¹ Jak ovšem dokládají případy městských investičních projektů, vize projekčních týmů musely být nejednou při vlastní realizaci konfrontovány s produkčními

18 DOUŠEK, Roman: „Otvírání studánek“. Legitimizační rámce slavnosti revitalizované v 70. letech 20. století v okrese Žďár nad Sázavou. *Český lid* 108, 2021, č. 1, s. 29–50. <https://doi.org/10.21104/CL.2021.1.02>; Týž: The village and May Day celebrations in 1970s communist Czechoslovakia: Social events between a tool of the regime and a community holiday. *History and Anthropology*, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02757206.2022.2132493> (cit. 2. 4. 2023).

19 WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2002 (5. revidované vydání).

20 PFETSCH, Frank R.: *Handlung und Reflexion*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995; ZARTMAN, William I. – RUBIN, Jeffrey Z. (eds.): *Power and Negotiation*. Michigan: University of Michigan Press, 2002.

21 GRANÁT, Aleš: Tradice a nová výstavba na vesnici, c. d., s. 107.

a dodavatelskými limity doby i požadavkem na rychlém uspokojení vysoké poptávky po nových bytech.²²

Jednotlivé participanty přitom můžeme sledovat nejen dle jejich profesního profilu či sociálního statusu, ale také z hlediska jejich teritoriální působnosti. Lokálně a regionálně činní aktéři obvykle vykazovali větší flexibilitu a senzitivnost k specifickým potřebám obyvatel vesnice, ačkoliv to nejednou způsobovalo dílčí odchýlení od oficiálně deklarované stranické a státní linie. Ostatně řada opatření na celostátní i krajské úrovni musela reagovat na aktuální situaci, nekonceptnost či dokonce viditelné nešvary panující v tomto segmentu centrálně řízené ekonomiky.

Překonání rozdílů mezi venkovem a městem

Zemědělský sektor řešil po fázi nutné stabilizace ve druhé polovině 50. na počátku 60. let²³ nové výzvy, které měly tento segment národního hospodářství výrazně modernizovat. Technicko-organizační základna byla (byť se značnými obtížemi) vybudována prostřednictvím soustředěných výrobních kapacit na bázi JZD a státních statků. Již po prvních letech fungování nového modelu zemědělské výroby však bylo patrné, že pouhá koncentrace pozemkové držby, živočišné výroby a technického vybavení nemůže přinést očekávané ekonomické (a sekundárně i sociální) benefity, které by měly řadové obyvatele přesvědčit o správnosti a výhodnosti nastoleného směřování zemědělské výroby. Situace v zásobování obyvatelstva na přelomu 50. a 60. let tomu ostatně také nenasvědčovala.²⁴ Pro zajištění progresu v produktivitě zemědělských podniků byla proto nezbytná modernizace spočívající především ve zefektivnění provozů a intenzivní mechanizaci, které měly vetknout československému zemědělství výrazně velkokapacitní charakter.²⁵

Nová strategie vycházela z usnesení vlády č. 479 z 9. června 1961 o prozatímních zásadách pro výstavbu socialistické vesnice. Ačkoliv byly prioritní úkoly navázány na třetí pětiletku (1961–1965), mělo se jednat o proces dlouhodobý, který

22 SKŘÍVÁNKOVÁ, Lucie – ŠVÁCHA, Rostislav – KOUKALOVÁ, Martina – NOVOTNÁ, Eva (eds.): *Paneláci 2. Historie sídlišť v českých zemích 1945–1989*. Praha: Uměleckoprůmyslové museum, 2017. Přesto se podařilo realizovat i některé kvalitní městské sídlištní projekty – viz brněnské sídliště Lesná (GUZDEK, Adam: *Lesná. Brněnský fenomén*. Brno: VUTIUM, 2021; dále práce Jana Semráda citované v poznámce č. 10), popř. SKŘÍVÁNKOVÁ, Lucie – ŠVÁCHA, Rostislav – NOVOTNÁ, Eva – JIRKALOVÁ, Karolina (eds.): *Paneláci 1. Padesát sídlišť v českých zemích*. Praha: Uměleckoprůmyslové museum, 2016.

23 BŘEZINA, Vladimír – PERNES, Jiří (eds.): *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*. Brno: Stilbus, 2009; ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (eds.): *Kolektivizace v Československu*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2013.

24 TOPINKA, Jiří: Dokončení kolektivizace venkova a jeho realizace na Berounsku 1957–1962. In: Březina, Vladimír – Pernes, Jiří (eds.): *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*. Brno: Stilbus, 2009, s. 158–159.

25 *Zprůmyslnění zemědělské výroby – základ výstavby socialistické vesnice*. Výstavba socialistické vesnice 1962, č. 1, s. 3–5.

bude závislý na tempu růstu zemědělské výroby a všestranném hospodářském rozvoji socialistických zemědělských závodů. Jak dokládá jedno z usnesení rady severomoravského KNV z roku 1961, „... přestavba dnešní vesnice a výstavba socialistické vesnice, k níž směřuje úsilí naší strany a vlády, je základní podmínkou pro odstranění podstatných rozdílů mezi městem a vesnicí. Uskutečnění výstavby socialistické vesnice bude činem historického významu a bude spojeno s dalekosáhlými přeměnami v životě naší vesnice. Těchto výhledových cílů bude dosaženo v dlouhodobém procesu, avšak s organizační přípravou je třeba započít ihned.“ Celostátní zadání bylo v jednotlivých segmentech vnímáno jako rámcové, jeho další rozpracování a realizace měly reflektovat specifické podmínky krajů, okresů, popř. i jednotlivých sídelních lokalit. Praktickým naplněním úkolů byly za podpory a dohledu stranických orgánů a ministerstev pověřeny krajské národní výbory, koordinující posléze skrze krajské komise pro výstavbu socialistické vesnice aktivity rozvíjené v jim příslušných okresech.²⁶

Úspěšné naplnění stanovených cílů bylo ovšem závislé nejen na technicko-organizačním zajištění a na ekonomických ukazatelích, ale také v sociální rovině. Ústřední výbor KSČ již v březnu 1959 konstatoval, že „zemědělská výroba značně zaostává za výrobou průmyslu, ale také to, že na jejím rozvoji je závislé další zvyšování životní úrovně pracujícího lidu.“²⁷ Mechanizace a koncentrace zemědělské produkce proměňovala nejen strukturální uspořádání pracovních sil. I přes mnohé obtíže a pomalé prosazování v praxi měly dopady v umenšení objemu manuální práce, naopak rostly nároky na osoby potřebné k obsluze pokročilých technických zařízení i jejich servisu. S navyšující se specializací a také vzděláním pracovníků zemědělského sektoru rostla jejich přirozená touha po vyšším životním standardu, který se dotýkal bydlení i návazných služeb a zdravotní péče nebo příležitostí ke kulturnímu vyžití.

V argumentacích můžeme často identifikovat silnou ambici zmenšovat, v ideálním případě zcela eliminovat, rozdíl mezi městem a vesnicí. Odstranění podstatných rozdílů mezi nimi bylo proto formulováno jako jeden z prioritních úkolů pro úspěšné směřování ke komunistické společnosti: „Chceme, aby se naše vesnice postupně vyrovnaly úrovni životního prostředí městu, chceme, zejména pro mladé lidi, vytvořit co nejvíce takové životní podmínky, aby nezáviděli obyvatelům měst jejich pohodlí, pracovní, kulturní a bytové podmínky. Protože na tom závisí rozvoj naší zemědělské výroby...“²⁸ U řady výroků je ovšem patrné, nakolik byl tento proces pojmán jednosměrně, kdy venkov měl dosáhnout

26 Zemský archiv (dále již jen ZA) Opava, SmKNV Ostrava, Krajská komise pro výstavbu socialistické vesnice, inv. č. 63, k. 140.

27 Tamtéž.

28 JANDA, Jiří: Správně řídit a umístit novou bytovou výstavbu na vesnici. *Výstavba socialistické vesnice 1962*, č. 4, s. 81.

úrovně města prostřednictvím souboru řízených opatření. Životní podmínky městského obyvatelstva byly v tomto kontextu stereotypně vnímány jako cílová kvalita a naopak venkov jako prostředí zatížené mnoha sociálními a ekonomickými stigmaty, jichž se mělo v zájmu modernizace zbavit a nahradit je progresivnějšími prvky.²⁹

Oblastí, v níž se setkávaly plány na modernizaci zemědělské výroby a zároveň cíle přibližovat venkov městu, byla bytová výstavba. Pokračující restrukturalizace zemědělské výroby byla totiž závislá nejen na zajištění dostatečného množství personálních kapacit,³⁰ ale také na adekvátních počtech středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaných osob. Jejich ochotu svázat svůj život s vesnickými zemědělskými závody měla podpořit kombinace přímých a nepřímých motivačních nástrojů zahrnujících vedle finančního ohodnocení, popř. naturálních benefitů, také zajištění relevantní kvality života. Spolu s budováním veškerého zázemí spadajícího pod účelovou výstavbu škol, kulturních, zdravotnických zařízení a infrastruktury se klíčovým faktorem mělo stát právě bydlení na odpovídající úrovni. Odráží se to např. ve výroku tajemníka pro zemědělství OV KSČ v Pisku Karla Hybšmana: „Potřebujeme mladé družstevníky a nesmíme jim vyčítat, že mají vyšší požadavky na životní úroveň, než měla předchozí generace. A vjíjme se do situace vysokoškoláka nebo středoškoláka, který dokončil studia a přichází pracovat na vesnici. Dostane-li slušný byt, jistě mnohem snáze překoná neobytné počáteční obtíže a nezvyk.“³¹

S ohledem na omezené možnosti se představitelé JZD snažili cíleně budovat a nabízet nové bytové kapacity především klíčovými profesím. Např. v Tiché (okr. Nový Jičín) byly první zdejší byty určeny pro traktoristy,³² podobné zkušenosti měli i z jiných zemědělských provozů.³³ Individualizované snahy jednotlivých

29 VĚRTELÁŘ, Václav: Úkoly ve výstavbě venkovských socialistických sídlišť. *Výstavba socialistické vesnice* 1962, č. 9, s. 195–196; NEČAS, Otakar: *Bytová výstavba na venkově*, c. d., s. 26–27.

30 Rok 1946: celkem 2 546 700 osob trvale činných v zemědělství, 1966: 848 000 osob, 1977: 563 000. Viz ŠIMEK, Milan: *Kulturní život dnešních vesnic*. Praha: Ústav pro výzkum kultury, 1981, s. 10. Také TOPINKA, Jiří: Dokončení kolektivizace venkova a jeho realizace na Berounsku 1957–1962, c. d., s. 166–167.

31 Bytová výstavba JZD pomáhá rozvoji družstev. *Výstavba socialistické vesnice* 1962, č. 2, s. 132.

32 DRÁPALA, Daniel: Bytové domy na vesnici. Cesty k soustředěné formě bydlení ve vesnickém prostředí druhé poloviny 20. století, c. d., s. 245–248.

33 Např. JZD Budislav (okr. Tábor) vybuďovalo v první polovině 60. let celkem patnáct bytů (6 bytových jednotek ve třech trojdomcích a 9 v bytovém domě). Většina z nich (13 bytů) získali noví pracovníci nejednou přecházející z jiných odvětví či závodů. Viz Podívejte se s námi do JZD Budislav. *Výstavba socialistické vesnice* 1965, č. 5, s. 104–105. Snahy některých JZD ovšem narážely i na odmítavá stanoviska urbanistů. Bylo tomu tak i v polovině 60. let v obci Veselá (okr. Vsetín), v níž JZD Zašová chtělo pro traktoristy vybudovat dva bytové domy po čtyřech bytových jednotkách. S ohledem na kategorizaci obce jako lokality, která nebyla určena jako vhodná pro další rozvoj, bylo doporučeno plánované byty vystavět přímo v Zašové. Argumentováno bylo tím, že přesunem plánovaných bytů není ohrožena plynulost chodu JZD, traktoristé nejsou bezprostředně vázání na místo pracovního výkonu, ani stanoviště traktorů není v blízkosti potenciálního bydlení. Zašová navíc disponovala 7 ha vhodných ploch pro bytovou výstavbu. ZA Opava, SmKNV, Odbor výstavby a plánování, inv. č. 377, k. 325. *Územní studie pro výběr individuální a družstevní výstavby v okrese Vsetín*.

závodů získaly posléze oporu ve vládním usnesení z roku 1964 o úpravě forem bytové výstavby, která měla posloužit k posílení pracovních kapacit JZD. Vznikla tak kategorie tzv. stabilizačních bytů cíleně podporovaných ze státního rozpočtu v podobě zvýhodněné půjčky na podíl v bytovém družstvu. Zvolená forma podpory měla záměrně motivační efekt, směřovala totiž k navýšení participace budoucích uživatelů na výstavbě formou svépomoci, která měla jednak odlehčit výstavbovým podnikům, jednak zintenzivnit, urychlit a zlevnit budování bytů.³⁴

Při formulování hlavních cílů výstavby socialistické vesnice byl XI. sjezdem KSČ (1958) jako referenční bod zvolen rok 1970³⁵, k němuž měl být završen skokový nárůst bytové kapacity vesnických sídel.³⁶ Příspěť k tomu měly nejen hospodárnější a technicky dokonalejší formy výstavby, lepší koordinace přípravy i stavby samotné, ale v neposlední řadě také narůstající podíl dvou až čtyřpodlažních bytových domů. Jak však statistická data z průběhu 60. let dokládají, i přes patrné kvantitativní posuny, tyto smělé cíle zůstávaly pro zvolený rok jen stěží naplnitelné. Soustředěná výstavba dominovala v městských sídlech, a především pro pokrytí potřeb pracujících v průmyslu. Např. v okrese Zábřeh bylo v letech 1961 až 1965 dokončeno různými formami financování a organizace výstavby 2805 bytových jednotek, z toho státní výstavba zahrnovala 1365 bytů pro sektor průmyslu a jen 24 pro pracující v zemědělství. Družstevní výstavba byla vůči druhé skupině o poznání přívětivější, neboť zahrnovala 218 bytových jednotek pro pracovníky průmyslových závodů a 324 bytů pro zemědělské podniky (124 pak určeno pro členy JZD).³⁷

Zkušenosti z 50. let ukázaly, že pouhá replikace původně ryze městských projektů nemusí přinést československému venkovu očekávaný přínos. Kritické hlasy zaznívaly z komunity architektů, jak o tom svědčí výrok architekta Josefa Pavlů z roku 1965: „Skutečně nemůžeme exportovat městské typy bytových domů na vesnici. Myslím, že je s tím třeba skončit. Způsob života na vesnici je přece odlišný od města.“³⁸ Účinným východiskem ke zlepšení situace se tudíž jevílo přizpůsobení specifickým podmínkám venkova, aniž by ovšem bylo rezignováno na „popularizaci nových myšlenek v bydlení.“³⁹ Pro 60. a 70. léta můžeme proto sledovat tendence, které směřují k nalezení optimálního poměru mezi importem inovací a mírou jejich adaptace. Zachována měla být jak očekávaná

34 NULÍČEK, Jaroslav: Co doporučujeme pro zlepšení bytové výstavby na vesnici. *Výstavba socialistické vesnice 1965*, č. 11, s. 233; BLABOLILOVÁ, Libuše: *Bytová výstavba v zemědělství*. Praha: Ministerstvo zemědělství a výživy, 1972.

35 *JZD staví družstevně byty*. *Informace pro stavebníky bytové výstavby v JZD*. [Olomouc]: Odbor pro výstavbu a vodní hospodářství rady ONV, [1960], s. 1.

36 ZA Opava, SmKNV Ostrava, Odbor výstavby a plánování, inv. č. 568, k. 438. *Koncepce bytové a občanské výstavby v Severomoravském kraji do roku 1980, plán a vývoj v jednotlivých okresech*.

37 SOKA Šumperk, ONV Zábřeh, inv. č. 4776, k. 1220. *Plánování bytové výstavby v letech 1961–1965*.

38 O bytové výstavbě na vesnici. *Výstavba socialistické vesnice 1965*, č. 3, s. 50.

39 NEČAS, Otakar: *Bytová výstavba na venkově*, c. d., s. 10.

progresivita, tak i účinnost opatření. „Některé oblasti poznatků o bydlení získané u bydlení městského charakteru lze přenést ve větší míře i na potřeby vesnického bydlení, někdy je možnost je pro potřeby vesnického bydlení jen aplikovat, u jiných oblastí je nutno řešit problematiku úplně znovu, protože podmínky jsou u vesnického bydlení zcela rozdílné.“⁴⁰

Přestože sociologické výzkumy doložily, že i nadále byl nejvíce preferovanou formou bydlení vlastní rodinný dům,⁴¹ příležitost získat vlastní existenční zázemí v nově vybudovaných bytových domech byla především pro mladé pracovníky lákavá. Oceňovali jí zvláště ti, kteří nedisponovali dostatečnými finančními prostředky na výstavbu vlastního rodinného domu, popř. perspektivou jeho získání v rámci rodinného společenství. V odborných stanoviscích i diskuzích navíc zazníval pádný argument, který poukazoval na nezanedbatelné přednosti spočívající v ekonomičnosti výstavby i provozu bytových domů.⁴²

Tzv. bytovka na rozdíl od rodinných domů navíc lépe korespondovala s dobově traktovanou ideou sociální rovnosti. I když se jednotlivé druhy bytů lišily počtem místností a obytnou plochou, v rámci dotčených kategorií nabízely totožné výchozí podmínky jednotně uspořádaných bytů a jejich společného příslušenství (skladovací sklepní prostory, prádelna a suširna prádla, bezprostřední okolí objektu). Obyvatelé domu měli bez ohledu na zastávanou pracovní pozici či výši platu rovný přístup k infrastruktuře (vodovod, elektrické rozvody, posléze i možnost centrálního vytápění) a užívání společných prostor. Individualita vlastníka se naplňovala až sekundárně v interiérovém vybavení a vylepšování konkrétního bytu. Posuny v bytových standardech přesto byly od 60. let v mnoha ohledech patrné. Ve srovnání s dřívějšími stavebními realizacemi je vidět progres v zastoupení třípokojových bytů, které se posunuly do kategorie obvyklého standardu bydlení vícečlenné rodiny.⁴³

Estetika vesnického prostoru

Výrazná vizuální proměna českého venkova je zpravidla spojována se společenskými a hospodářskými zvraty po roce 1948. Ani před tím ovšem nebylo prostředí vesnických obcí zcela uchráněno intervencí, které se odlišovaly od zažitých návyků lokální či regionální stavební tradice, za zásadnější vstup lze přesto považovat vývoj po roce 1948, který směřoval ke koncentraci zemědělské výroby. Ta si vyžadovala výstavbu rozsáhlejších hospodářských areálů. Budování

40 Tamtéž, s. 12.

41 88 % osob oslovených v rámci šetření Výzkumného ústavu výstavby a architektury deklarovalo rodinný dům jako nejvhodnější formu bydlení; pro nájemní domy se vyslovilo pouze 8,1 %. Nečas, Otakar: *Bytová výstavba na venkově*, c. d., s. 31.

42 Tamtéž, s. 32.

43 ČALA, Ladislav – KORGER, Josef (eds.): *Stavíme byty na vesnici*. Brno: Krajská výrobní zemědělská správa, 1965, s. 13.

soustředěných forem bydlení v podobě bytových domů na tyto tendence přirozeně navazovalo.

V případě kompaktní zástavby sídelního jádra je patrná snaha vytěšňovat tzv. bytovky na jeho okraj. Investoři se pak museli vedle řešení vlastnických poměrů a vhodné terénní konfigurace potýkat především s technickými a infrastrukturními předpoklady staveniště v podobě komunikací a napojení či kapacity vodovodních a odpadních řadů a vedení elektrické energie.⁴⁴ Ve prospěch budování nových domů v rámci stávající zástavby např. v prolukách či na jiných vhodných místech hovořila dostupnost sítí a lepší dopravní napojení, ale také tendence k ochraně půdního fondu.⁴⁵ Jeho pokračující umenšování v důsledku nové výstavby si uvědomily i stranické orgány, což se mj. projevilo v jednom z usnesení ÚV KSČ z počátku 60. let stavějící se proti odnímání orné půdy zemědělským účelům. Kritika se v tomto případě snažela především na lokální mocenské složky, které upřednostňovaly stavbu „na zelené louce“, i když s sebou přinášela návazné investice do infrastruktury.⁴⁶

Zhruba od poloviny 50. let je patrný trend uplatňovat při plánování těchto stavebních investic širší urbanistické hledisko.⁴⁷ Realita byla ale nakonec stejně vždy průnikem více zájmů a nelehkými kompromisy, kdy ekonomické a technologické předpoklady svou vahou nejednou zatlačily ostatní do pozadí. Snaha efektivně využít nezastavěné plochy v sídelním jádru se střetávaly s tendencí nenarušovat stávající podobu lokality vycházející zpravidla ještě z principů tradičního stavitelství. Mezi architekty panovaly názory o potřebě razantnějších zásahů, které vesnice více přiblíží a uzpůsobí socialistickému způsobu života. I přes respekt ke kulturním a historickým hodnotám vesnického prostředí neskrývali, že se tak bude dít prostřednictvím prvků obvyklých pro městskou zástavbu, včetně hojnějšího uplatnění vícepodlažních bytových domů.⁴⁸

Oborná stanoviska napříč celou obcí urbanistů a architektů však nebyla zcela jednotná. V diskuzích proto zaznívala také stanoviska, že pro vesnické lokality bude vhodná kombinace obou dostupných forem bydlení, vč. specifické subkategorie individuálního bydlení v podobě tzv. řadových domů.⁴⁹ „*Myslím,*

44 Např. SOKA Prostějov, ONV Prostějov, Odbor výstavby, k. 1800/1. *Státní a podniková bytová výstavba.*

45 JZD staví družstevně byty. *Informace pro stavebníky bytové výstavby v JZD*, c. d., s. 2. Také např. ZA Opaava, SmKNV Ostrava, Odbor výstavby a plánování, inv. č. 377, k. 325. *Územní studie pro výběr individuální a družstevní výstavby v okrese Vsetín.*

46 JANDA, Jiří: Správně řídit a umístit novou bytovou výstavbu na vesnici, c. d., s. 83.

47 Dokládají to např. slova Jiřího Hrušky, vedoucího odboru výstavby měst a vesnic Státní plánovací komise, který poukazoval na potřebu vyloučit uplatnění městských typizovaných domů: „*Např. lodgie nebo balkóny by na vesnici působily stejně přirozeně jako kdysi věžička na nároží domu bohatého venkovského živnostníka a maloobchodníka.*“ Ještě k diskuzi o bytové výstavbě na vesnici. *Výstavba socialistické vesnice 1965*, č. 6, s. 125.

48 NOVÁK, Viktor – SLUKA, Miloslav: O studiích výstavby obcí Rovná a Blšany. *Výstavba socialistické vesnice 1962*, č. 9, s. 209.

49 NULÍČEK, Jaroslav: Co doporučujeme pro zlepšení bytové výstavby na vesnici, c. d., s. 234.

že by bylo chybou prosazovat buď jen bytové domy, nebo jenom rodinné domky. I z hlediska urbanistické skladebnosti je třeba využít obou způsobů," uvedl v jedné z diskuzí architekt Jiří Janda.⁵⁰ Flexibilní přístup reflektující lokální potřeby i charakter sídla se tak odrážejí i v některých územních studiích pro výběr individuální a družstevní výstavby realizované pro obce jednotlivých okresů.⁵¹

Přestože nad podněty architektů nejednou vítězilo hledisko kapacitní (ať již v rovině co největšího pokrytí bytových potřeb uživatelů, tak i na bázi produkce stavebních hmot) a ekonomické, ambice vtisknout přiměřeným způsobem vesnickým sídlům moderní vzhled socialistické vesnice zůstala zachována.⁵² Naopak v odborné komunitě architektů a urbanistů se rozvíjely nejen teoretické debaty o souladu vesnického prostředí s konceptem bytového domu, popř. šířeji koncipované myšlenky socialistické přestavby vesnice, neboť „jde teď o vytvoření nové, účelné, ekonomické a moderní architektury venkova.“⁵³

Přestože první generace bytových domů pracovaly s prvky, které nebyly principům vesnické zástavby zcela cizí (cihlové zdivo s omítkou, sedlová či valbová střecha), odlišovaly se především svými rozměry. K nejčastějším typům náležely dvouvchodové objekty o dvou či třech podlažích, což při koncentraci více budov představovalo z optického hlediska již značné a pro venkovské sídlo nezvyklé soustředění objektivé hmoty. Pokud se tak dělo na okraji zástavby, byl výsledný rušivý dojem alespoň zčásti umenšen. Více kontrastní podoby nabyly v případě, že byly bytové domy situovány na volné plochy uvnitř staré zástavby, které vznikaly např. demolicí rolnických usedlostí, někdejších panských dvorů apod. Situování vícepodlažních bytových domů v bezprostřední blízkosti sakrálních památek či rolnických usedlostí tak vytvářelo silné vizuální kontrasty, jež se posléze stávaly i předmětem odborné kritiky architektů a urbanistů.⁵⁴ Intenzita této disharmonie byla mimo jiné závislá i na vnějším vzhledu objektu. S postupujícím uplatňováním panelových komponentů se takto pojaté domy svou vizuální stránkou s rovnými střechami či režným povrchem betonových dílců citelně vzdalovaly principům venkovského stavitelství.

Jiný přístup je patrný v případě vesnice Rovná v okrese Sokolov. Vybudována byla v 60. letech na území někdejší obce Ebmeth (od roku 1947 oficiálně Rovná), která zanikla v důsledku odsunu německojazyčného obyvatelstva a následného

50 JANDA, Jiří: O bytové výstavbě na vesnici, c. d., s. 53.

51 Např. ZA Opava, SmKKNV Ostrava, Odbor výstavby a plánování, inv. č. 375, k. 323. *Územní studie pro výběr individuální a družstevní výstavby v okrese Přerov.* Zatímco bytová kapacita městských sídel (Přerov, Kojetín, Lipník nad Bečvou nebo Hranice) se výrazně navyšovala soustředěnou formou výstavby a bytové domy byly plánovány i pro některé větší vesnické lokality (např. Brodek u Přerova), vedle nich byly vybrány vesnice, pro něž byla doporučena pouze individuální výstavba rodinných domů, popř. řadových rodinných domů (např. Opatovice, Prosenice, Pavlovice).

52 Viz publikované diskuze i texty v periodiku *Výstavba socialistické vesnice* v letech 1962-1969.

53 GRANÁT, Aleš: Tradice a nová výstavba na vesnici, c. d., s. 107.

54 BLABOLILOVÁ, Libuše: *Bytová výstavba v zemědělství*, c. d.

začlenění do vojenského pásma Císařský les. Po jeho zrušení v roce 1954 bylo rozhodnuto o vybudování nového sídla.⁵⁵ Nemělo ovšem bezprostředně navazovat na zaniklé osídlení, jehož pozůstatky jsou ještě dnes v terénu zčásti patrné. Centrum nové obce bylo oproti původnímu posunuto východněji a navazovalo na areál státního statku. Zadavatelem a investorem bylo v tomto případě ministerstvo zemědělství, lesního a vodního hospodářství a nová obec měla mít tedy i z hlediska profesní skladby silnou provázanost s agrárním provozem. To se mimo jiné promítlo i do záměru zahrnout do sídelní struktury učňovskou školu pro výchovu zemědělského dorostu.

Budování „na zelené louce“ umožnilo koncipovat projekt jako experimentální nastiňující možné způsoby řešení výstavby moderní socialistické vesnice pro zemědělsky činné obyvatelstvo zcela a ryze v duchu moderních trendů. Projekční tým měl v tomto případě výhodu, že se nemusel ohlížet na původní vesnickou zástavbu a mohl plně rozvinout své vize. Jádrem obce tvořily objekty veřejné služby (MNV, pošta, obchod, provozovny drobných služeb), na ně navazovala školská zařízení a čtveřice výškových panelových domů, které ve dvou obloucích obepínaly řadové rodinné domy. Ve své době byla nejen koncepce, ale i vlastní realizace (byť v poněkud skromnější podobě) ceněna za svou progresivnost.⁵⁶ Naplnění jednotlivými druhy objektů vycházelo plně z dobově uplatňovaných typových projektů. Rovná tak od počátku působila v konfrontaci se zažitým obrazem venkovského sídla spíše jako výsek moderně pojatého městského prostoru zasazeného do venkovské podhorské krajiny Slavkovského lesa. Ze strany architektů a urbanistů bylo pozitivně vnímáno, že nezůstalo jen u vize a její rozpracování do projektu. V jeho naplnění spatřovali velký potenciál propagace a popularizace nových trendů v bytové výstavbě vesnice, přestože si byli vědomi, že tento koncept není uplatnitelný v každé lokalitě.⁵⁷ „*Nová výstavba vesnice není sice typická, lze však na ní nejlépe demonstrovat nové vztahy a formy bydlení a zemědělské výstavby.*“⁵⁸ Experimentální charakter Rovné směřoval k záměru ověřit, nakolik se představy o moderním zemědělském sídle pozitivně setkávají nebo naopak míjejí s reálným životem v něm.⁵⁹

55 Z šesti předložených studií byl jako vítězný vybrán návrh předložený týmem pod vedením architekta J. Němce. Výsledky studijních řešení výstavby obce Rovná a přestavby obce Blšany. *Výstavba socialistické vesnice* 1962, č. 8, s. 189–190.

56 KADLEC, Alex – SMRŽOVÁ, Jaroslava a kol.: *Příručka pro výstavbu a přestavbu venkovských sídlišť*. Brno: Výzkumný ústav výstavby a architektury, 1970. K současné situaci v obci viz Drápala, Daniel: *Bytové domy na vesnici. Cesty k soustředěné formě bydlení ve vesnickém prostředí druhé poloviny 20. století*, c. d., s. 241–242.

57 NEČAS, Otakar: *Bytová výstavba na venkově*, c. d., s. 10–11.

58 Výsledky studijních řešení výstavby obce Rovná a přestavby obce Blšany, c. d., s. 190.

59 NOVÁK, Viktor – SLUKA, Miloslav: O studiích výstavby obcí Rovná a Blšany, c. d., s. 209.

Obr. 1. Současná podoba zástavby experimentálního vesnického sídla Rovná (okr. Sokolov). V popředí budova občanské vybavenosti, v pozadí jeden z výškových panelových domů a část řadových rodinných domů. Foto D. Drápala, 2022.

Standardizace a typizace

Cestou k posílení ekonomičnosti a zároveň dostatečné kvantity bytové výstavby nejen na vesnici se měla stát v souladu se směrnicí vycházející z úkolů z XIV. sjezdu KSČ její standardizace a typizace směřující posléze k prefabrikaci.⁶⁰ Prostřednictvím typových a vzorových projektů se očekávalo zvýšení objemu montážní kapacity, opakovatelnosti stavebních komponentů a konstrukcí, a tedy i zvyšování stupně montovatelnosti.⁶¹

Nabídka vzorových projektů se dotkla také individuální výstavby rodinných domů, pro budování bytových domů znamenala však hlavní technicko-organizační linii, po níž se měli investoři ubírat. Pozitiva replikované projekční dokumentace směřovala jednak ke zlevnění spočívající v odbourání projekční přípravy a možnosti uplatnění sériově vyráběných stavebních komponentů, jednak v urychlení vlastní realizace.

60 GUZDEK, Adam: *Lesná. Brněnský fenomén*, c. d., s. 14.

61 ZA Opava, SmKNV Ostrava, Odbor výstavby a plánování, inv. č. 568, k. 438. *Koncepce bytové a občanské výstavby v Severomoravském kraji do roku 1980, plán a vývoj v jednotlivých okresech.*

Investorům byly proto nabízeny sady celostátních typových podkladů⁶², popř. jejich dílčích úprav⁶³. Pozitivní přínosy tohoto postupu však nemohly eliminovat kritické výhrady, které upozorňovaly, že není možné obsáhnout veškerý objem plánované výstavby vesnických sídel jedním nebo jen úzce omezenou škálou typových projektů. Např. architekt Bohumil Straka v roce 1965 poukazoval na existenci více negativních faktorů: „*Použití stereotypních bytových domů ve větším rozsahu v nové výstavbě nepůsobí příznivě. Do určité míry to narušuje, zejména při nevhodném umístění stavby, dosavadní ucelené měřítko obcí. Jde i o technologii stavební výroby, kterou není možno přenášet z velkých stavenišť do rozptýlené výstavby.*“⁶⁴ Odborníci poukazovali také na jiný aspekt. Zatímco investiční akce ve městech kumulovaly zpravidla výstavbu většího rozsahu a tomu byla uzpůsobena např. dopravní infrastruktura, totéž nelze automaticky přenést do vesnického prostředí. Ambice využívat panelových bloků tak mohla vzít za své ve chvíli, bylo-li vesnické staveniště na komunikačně nevhodném místě, které nedovolovalo nejen návoz betonových panelů, ale i uplatnění jeřábní techniky, která byla pro montáž nezbytná.⁶⁵

Krajské projekční ústavy dostaly proto na počátku 60. let zadání připravit vzorové projekty, které se měly uplatnit napříč státní, podnikovou i družstevní výstavbou. Kvalitativním posunem odrážejícím poznání o potřebě citlivěji přistupovat k specifickým nárokům vesnického prostředí představuje úkol, aby se dosavadní škála bytových domů městského charakteru obohatila o projekty přizpůsobující se vesnickému prostředí. „*V těchto řešeních bude respektováno poněkud odlišné složení domácností venkovského obyvatelstva, i některé specifické požadavky na vybavení domů i bytu. Bude sledováno hledisko jejich vhodného urbanistického uplatnění, zejména ve vazbě na dosavadní zástavbu a společenský střed obce se souborem občanského vybavení.*“

Při plnění zadaného úkolu se uplatnilo několik odlišných přístupů odrážejících odborné i osobní preference členů projekčních týmů nebo alespoň jejich hlavních architektů. Ač je tedy v obecném povědomí vnímána bytová výstavba mnohdy jako příliš unifikovaný a neosobní prvek sídelního prostředí formovaného v druhé polovině 20. století, tyto krajské projekty nepochybně přispěly k větší diverzitě bytových domů napříč celým Československem. Lišily se např. v užití stavebních materiálů a technologií (zděné cihlové domy, částečné zapojení prefabrikátů a posléze i panelové bloky), zpravidla se ale snažily respektovat

62 Na počátku 60. let to byl pro prostředí vesnických sídel např. celostátní typový podklad T 13. Viz Vzorový projekt pro bytovou výstavbu JZD ve Východočeském kraji. *Výstavba socialistické vesnice 1962*, č. 4, s. 96.

63 V Západočeském kraji upravil zdejší krajský projektový ústav celostátní typ T 01 B do dvou variant, jednu pro výstavbu zaštiťovanou státními statky, druhou pro investiční akce JZD. Viz Projekt pro bytovou výstavbu na vesnici v Západočeském kraji. *Výstavba socialistické vesnice 1962*, č. 6, s. 151–152.

64 *O bytové výstavbě na vesnici*, c. d., s. 48–59.

65 Tamtéž, s. 49.

některá specifika vesnického prostoru především v pohledové horizontalitě odrážející se v počtu plánovaných pater. Rezignováno tak bylo na vícepodlažní věžové objekty, jejich případná existence by byla napříč společenským spektrem brána jako drastický zásah do „architektonického výrazu vesnice“. ⁶⁶ Dle terénní konfigurace se tak nejčastěji nabízela dvou až tříposchodová varianta domu, který byl nejednou modulárně komponován tak, aby bylo možno kumulovat do jednoho stavebního bloku jeden, dva i tři vchodové segmenty. ⁶⁷

Přestože v průběhu let 1962 a 1963 vzniklo v různých krajích několik regionálních typových projektů určených cíleně k pokrytí potřeb investorů ve vesnických lokalitách, snaha více přiblížit soustředěnou formu bydlení potřebám koncových uživatelů a charakteru tohoto prostředí pokračovala i v následujících letech. ⁶⁸

Ve snaze usnadnit plánování výstavby především na úrovni menších venkovských JZD přistupovaly některé krajské orgány k cílené metodické pomoci. Středočeský KNV pro tyto potřeby vydal brožuru *Na pomoc bytové výstavbě JZD ve Středočeském kraji*, která nabízela dva vzorové projekty bytových domů (o dvou, třech, popř. i čtyřech podlažích) uzpůsobených potřebám obyvatel vesnických obcí. ⁶⁹ Zkušenosti z realizace prvních investičních akcí na úrovni vesnických zemědělských provozů navíc jednoznačně odkryly znevýhodnění akterů v menších lokalitách, kteří nedisponovali dostatkem zkušeností a především technicko-administrativními kapacitami, jež by zajistily bezproblémové projektové řízení. O to více bylo apelováno, aby vzorové projekty byly dostatečně propracovány po všech stránkách, včetně upřesnění konstrukčních systémů detailů, rozpisů spotřeby materiálu atd. ⁷⁰

Metodické vedení se projevovalo jako nezbytnost, neboť „malí“ investoři byli ze strany projektantů, plánovačů i některých stranických či státních orgánů nejednou kritizováni za nedostatečnou úroveň řízení a nepromyšlenost svých investičních akcí, které zpravidla vedly k okamžitému pokrytí potřeb, aniž by byly

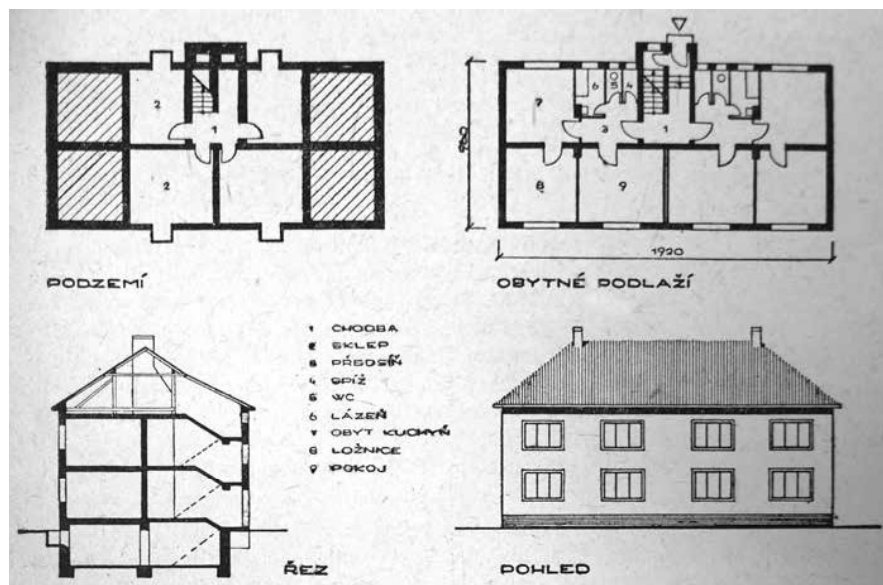
66 O bytové výstavbě na vesnici, c. d., s. 52

67 Přehled některých projektů viz jednotlivá čísla časopisu *Výstavba socialistické vesnice* z let 1962 a 1963; také ZA Opava, SmKNV Ostrava, Odbor výstavby a plánování, inv. č. 378, k. 324. *Rozbor stavu a podmínky rozvoje individuální bytové výstavby, zabezpečení lokalit pro individuální bytovou výstavbu, zabezpečení svépomocné družstevní výstavby* (typ T01B obj. 3134: 7 bytů / 3 podlaží; typ T01B obj. 3121: 7 bytů / 3 podlaží; typ T01B obj. 3233: 12 bytů / 3 podlaží; typ T02B rozšířený: 14 bytů / 4 podlaží; typ Nižbor: 6 bytů / 3 podlaží; Zemědělský typ: 6 bytů / 2 podlaží). Také ZA Opava, SmKNV Ostrava, Odbor výstavby a plánování, inv. č. 105, k. 187. *Typové podklady bytového domu T 09 B pro venkovskou bytovou výstavbu, soustředěnou i rozptýlenou výstavbu.*

68 –ja–: Co přinesla soutěž na projekt vesnického domu v Severočeském kraji. *Výstavba socialistické vesnice* 1966, č. 6, s. 132–135.

69 DOBIÁŠ, František: Přehled projektů pro bytovou výstavbu JZD v roce 1962. *Výstavba socialistické vesnice* 1962, č. 5, s. 105–106.

70 DOBIÁŠ, František: Přehled projektů pro bytovou výstavbu JZD v roce 1962. *Výstavba socialistické vesnice* 1962, č. 6, s. 131.

Obr. 2. Vzorový projekt bytového domu pro družstevní výstavbu JZD navržený okresním stavebním podnikem v Písku. Publikováno Výstavba socialistické vesnice, 1962.

investice promýšleny alespoň ze střednědobého hlediska. Jako nedostatečně efektivní se tak z tohoto pohledu jevílo budování bytových domů v malých obcích, kde sice fungoval zemědělský závod, ale chyběla zde adekvátní vybavenost (školka a škola, zdravotní služby, obchod), která nutila obyvatele dojíždět za uspokojením mimopracovních potřeb do jiných lokalit. Snižovalo to životní standard obyvatel těchto domů a tím i jejich spokojenost s životem na vesnici. Nakolik byl tento problém vnímán jako závažný, svědčí ta skutečnost, že se v roce 1962 dostal do programu jednání ÚV KSČ.⁷¹ Rozpor mezi proklamacemi a realitou v terénu odkrývá konstatování Komise pro výstavbu venkovských sídlišť při severomoravském KNV z července 1963, která se kriticky stavěla k dlouhodobým snahám státních statků prosadit výstavbu bytů pro své zaměstnance i v těch lokalitách, které nebyly zařazeny do kategorie vesnic s rozvojovým potenciálem: „... v okrese Opava se prosazuje tendence státních statků zajistit si pro výstavbu bytů st. statků výjimky z usnesení o výběru vesnic formou t. zv. pohotovostních bytů. Komise po diskuzi došla k závěru, že právě tento způsob výstavby bytů by byl pokračováním rozptylování investičních prostředků,

71 JANDA, Jiří: Správně řídit a umísťovat novou bytovou výstavbu na vesnici, c. d., s. 81–84.

v organizaci života na vesnicích nemůže nic přinést zejména proto, že neodstraňuje problém dopravy jako celek. V podobných případech zaujímá komise ve shodě se stanoviskem rady KNV zásadu nerozptylovat bytovou výstavbu st. statků k jednotlivým stájevým objektům.⁷²

Jiný příklad absence strategického plánování představoval dodatečné vrstvení nových fází bytové výstavby. Orgány pověřené na okresní i krajské úrovni plánovací a investiční činností se nejednou setkávaly se situací, kdy ještě během dokončovacích prací nebo nedlouho po kolaudaci domů přicházel z místa požadavek na další nové „bytovky“. Z pozice nadřízených orgánů sice mohla být takováto iniciativa interpretována jako snaha uspokojit bytové potřeby zdejších zájemců, z hlediska vynakládaných prostředků však představovala nevhodný přístup. Vyžadovala totiž dodatečné projekční práce, případný nedostatek volné plochy vedl k přílišnému zahušťování výstavby, nejednou se museli investoři potýkat i s omezenou kapacitou vodovodního řadu a kanalizace.⁷³

Uzpůsobení funkcí

Úvahy o adaptaci alespoň některých funkčních hledisek se v případě vesnických bytových domů soustředily na dva tematické okruhy: 1. vnitřní prostory objektu; 2. hospodářské zázemí v bezprostřední blízkosti domu.

Již 50. a počátek 60. let ukázaly limity vesnických sídel v dostupnosti adekvátní infrastruktury, jejíž existence a kapacita byla pro městská sídla mnohem samozřejmější. Jednalo se především o vodovod a kanalizaci, které zvláště při situování do okrajových částí sídelních celků vesnických obcí vyžadovaly další investiční prostředky. Zatímco v městech se začala úspěšně rozvíjet dálková forma vytápění a ohřevu vody, o poznání pomalejší progresi v této oblasti spatřujeme ve vesnické výstavbě bytových domů. Zvláště u soliterních staveb nebo při jejich malém počtu přetrvávala i nadále lokální forma vytápění (ať již individualizovaného, nebo společného pro celý objekt), byť tuhá paliva v některých lokalitách začalo pozvolna nahrazovat např. plynové vytápění.⁷⁴

Zásadním prvkem projekčních plánů adaptace bytových domů pro vesnické uživatele se staly hospodářské a obslužné prostory mimo vlastní bytovou jednotku. Zatímco při zaměstnání v továrních provozech či na místech mimo bydliště přicházeli pracující do svých domovů již po očištění, která následovala po ukončení pracovního procesu, jiná situace nastávala u zemědělských pracovníků. V podnětech formulovaných jak ze strany JZD či státních statků, tak i samotných uživatelů (ať již existujících bytů, nebo také těch potenciálních) jsou opakovaně zmiňovány

72 ZA Opava, SmKNV Ostrava, Odbor výstavby a plánování, inv. č. 360, k. 316. *Zásady pro výstavbu socialistické vesnice, koncepce výstavby venkovských sídlišť, sdružování obcí.*

73 O bytové výstavbě na vesnici ve Středočeském kraji. *Výstavba socialistické vesnice 1966*, č. 5, s. 102.

74 NEČAS, Otakar: *Bytová výstavba na venkově*, c. d., s. 42.

situace, kdy se obyvatelé navraceli v pracovním oděvu a obuvi, nejednou v důsledku polních prací nebo péči o hospodářské zvířectvo znečištěných či kontaminovaných zápachem. Dělo se tak nejen v případech volnočasového obhospodařování záhumenků či vlastních / pronajímaných pozemků. Týkalo se to i pracujících, jejichž zemědělské závody ani v 60. letech nedisponovaly dostatečně sofistikovaným pracovním zázemím v podobě šaten, převlékár a sprch, popř. situací, kdy pracující těchto zařízení z různých důvodů nevyužívali.

Měla-li argumentace o přiblížení standardům městského bydlení nabýt reálného naplnění, museli se projektanti i dotčené orgány zamýšlet, jak tuto situaci řešit. Proto vyvstávaly požadavky na uzpůsobení vnitřní dispozice a vyčlenění nového druhu místností v rámci společných prostor bytového domu, které by umožnily očistu již v technickém zázemí (dle terénní dispozice sklep nebo přízemní).⁷⁵ Toto řešení (šatna, umývárna)⁷⁶ sice umenšovalo prostorové kapacity pro jiné účely (prádělna, kočárkárna, kolárna, kotelna, ale také např. sklepní skladovací prostory určené pro jednotlivé byty), zároveň bylo ale šetrné k údržbě společně užívaných ploch domu. V neposlední řadě mělo i jistý psychologický dopad ve zvýšení standardů životních podmínek, kdy na rozdíl od poměrů a zažitých vzorů chování na rolnických usedlostech přicházejí tito „noví socialističtí“ zemědělci do svého bytu již očištěni a nepřenášejí tedy do intimního rodinného prostoru vnější signifikantní znaky svého povolání.

Průzkum realizovaný v 60. letech týmem Libuše Mackové doložil, že jednou z nejpalčivějších stránek bydlení v bytových domech ve vesnickém prostoru byla omezená možnost chovat hospodářské zvířectvo, pěstovat zeleninu a ovoce podobnou formou, jakou umožňovalo obývání rodinných domů.⁷⁷ Prvotní vize přestavby socialistické vesnice totiž zcela automaticky braly v potaz definitivní oddělení obyvatel těchto domů od doplňkových aktivit na zemědělské půdě, jejíž obhospodařování mělo být plně svěřeno do profesionální péče organizovaných složek (JZD, státní statky). Tato vize byla ovšem možná jen v případě dobře fungujícího výrobního sektoru a služeb, které by veškeré potřeby obyvatel měst i venkova pokryly skrze standardizovanou dodavatelskou a obchodní síť. Vzhledem k tomu, že tomu tak nebylo, projevila se přirozená potřeba lidí doplnit si alespoň zčásti chybějící položky samozásobitelskou formou, která pak nabývala podoby obhospodařování záhumenků, drobných zahrádek či malochovů hospodářského zvířectva. Neméně důležitým faktorem zde byly zároveň

75 DOBIÁŠ, František: Přehled projektů pro bytovou výstavbu JZD v roce 1962. *Výstavba socialistické vesnice*, 1962, č. 5, s. 106; ČALA, Ladislav – KORGGER, Josef (eds.): *Stavíme byty na vesnici*, c. d., s. 13. Na jižní Moravě byly na tomto principu vytvořeny typy T-01B-Z6 (realizace např. pro státní statek Slavkov u Brna nebo Žďár nad Sázavou) a T-01B-Z4 Varianta Deblín (realizace např. pro JZD Hodice nebo Hluk).

76 Je zajímavé, že s prostory totožného účelu pracovali architekti i u některých typových projektů individuální výstavby rodinných domů.

77 NEČAS, Otakar: *Bytová výstavba na venkově*, c. d., s. 41.

dobově platné cenové relace a patrná finanční úspora. Jistý respekt k potřebám a očekávání uživatelů, které by neměly být zcela marginalizovány vůči plánům investorů, požadoval v jedné z diskuzí architekt Jiří Janda: „*Musíme stavět pro lidi a podle jejich potřeb a ne podle toho, co je pro tu či onu složku nebo organizaci výhodnější. Musíme přitom vytvářet účelné a hezké prostředí.*“⁷⁸

Typový projekt realizovaný v Severočeském kraji v polovině 60. let posunul míru adaptace prostor pro potřeby obyvatel vesnických bytových domů ještě dále. Karel Fleischer, Zdeněk Zlámal a Jana Závorková nejenže vybavili umývárnu a převlékárnu šatními boxy pro uložení pracovního oděvu, ale do dispozičního řešení suterénu implementovali také hospodářskou kuchyni sloužící k přípravě krmiva pro chované zvířectvo. Tým architektů počítal také s vyčleněním části suterénních ploch pro uskladnění ovoce a zeleniny, brambor (konzumních i krmných) či krmného zrna. Sedlová střecha navíc umožňovala efektivně využít podstřeší jako prostor k sušení prádla, neboť pro tento účel se již v suterénních místnostech nenacházela adekvátní kapacita.⁷⁹

Ještě dále pokročilo zadání vzorové dokumentace bytového domu pro zemědělce Středočeského kraje, který byl cíleně určen pro svépomocnou družstevní výstavbu. Do projekčního úkolu byly zahrnuty také plány na objekt určený jako zázemí pro hospodářsky aktivní obyvatele. Ve své základní variantě měl uspokojit potřeby ustájení 10 až 15 nosnic a 5 až 10 králíků, v rozšířené podobě navíc i jeden až dva kotce pro vepře. Obě alternativy zahrnovaly sklad krmiva, popř. malou dílnu nebo skladiště potřebného náčiní.⁸⁰ Toto zadání však představovalo maximální možnou míru vstřícnosti a bylo spíše krajním řešením. Zatímco drobná drůbež či králíci byli ještě akceptovatelní, chov vepřového dobytka i přes přidělování naturálních dávek pracovníkům JZD a školních statků neměl být u bytových domů dlouhodobě podporován a měl směřovat spíše k odběru již jatečných zvířat z výkrmu.⁸¹ Jak ale dokládá případ ze státního statku v Jenči u Prahy z počátku 60. let, dokázali být obyvatelé bytových domů ve svých požadavcích značně nekompromisní. Poté co se podařilo získat pro zdejší zemědělský provoz pracovníky z jižní Moravy, kteří využili nabídky bytů v dvoupodlažních bytových domech, nastala poněkud vyhrocená situace. Po týdnu totiž nově přichozí sdělili

78 O bytové výstavbě na vesnici ve Středočeském kraji, c. d., s. 100–109.

79 –ja–: Co přinesla soutěž na projekt vesnického domu v Severočeském kraji, c. d., s. 132–135; SOKa Bruntál se sídlem v Krnově, MNV Linhartovy, Komplexní bytová výstavba, nezpr.

80 PEŠEK, Dalibor: Nové návrhy bytových domů pro zemědělce ve Středočeském kraji. *Výstavba socialistické vesnice 1966*, č. 10, s. 240. Viz také NULÍČEK, Jaroslav: Co doporučujeme pro zlepšení bytové výstavby na vesnici, c. d., s. 233–235.

81 JANDA, Jiří: Podívejte se s námi na novou bytovou výstavbu na vesnici, c. d., s. 13–14. V některých diskuzích byla ovšem nastolována otázka, jak nakládat s hnojem coby sekundárním produktem chovu drobného zvířectva. Optimální řešení bylo jeho využití chovatelem na vlastní obhospodařované pozemky (zahrádka, záhumenek). Jak ale situaci řešit, když tuto možnost chovatel nemá? O bytové výstavbě na vesnici, c. d., s. 51.

vedení státního statku svůj požadavek, aby mohli chovat v blízkosti svých nových domovů hospodářské zvířectvo. Pokud jim toto nebude umožněno a nebudou vytvořeny podmínky pro drobný chov, vrátí se zpět do svého původního bydliště. Jak dokládají některá další svědectví, nejednalo se o ojedinělý případ.⁸²

Projekční příprava hospodářských objektů měla jednoznačně předcházet živelné výstavbě, která následovala ve chvíli, kdy se bytové domy zaplnily obyvateli.⁸³ Po konsolidaci jejich životního režimu v novém prostředí přirozeně vyvstávala potřeba vytvořit si zázemí, na něž byli např. zvyklí z předchozích forem bydlení na rolnických usedlostech či v rodinných domech anebo jen z toho důvodu, že hodlali realizovat vybrané volnočasové a samozásobitelské aktivity. Na rozdíl od nich byli ale postaveni při obývání bytového domu do zcela nové a dosud jen stěží uchopitelné situace. Obývaný objekt nedokázal uspokojit celé spektrum jejich potřeb,⁸⁴ vnitřní prostory nebylo možné adaptovat, nereálné se jevily i různé přístavby bezprostředně navazující na dům samotný. Dle individuálních možností jednoho každého interesanta, ale i s ohledem (a někdy i bez ohledu) na reálné pozemkové vlastnictví se setkáváme s velmi širokou škálou řešení těchto potřeb. V okolí domů tak nejednou živelně vznikaly různé provizorní i stálejší objekty různé velikosti, vzhledu i užitého materiálu, nejednou existující spíše na trpěné, nikoliv ale legální bázi. I když mohli nájemci či vlastníci bytů získat souhlas majitelů pozemků s jejich existencí, různé formy a kvalita provedení nepřestavovaly obohacení vzhledu této části obce. Tím, že nebyly skryty očím pozorovatelů, jak tomu bylo nejednou ve dvoře rolnických usedlostí nebo za plotem rodinných domů, fakticky znehodnocovaly vzhled okolí nových bytových domů.⁸⁵ Řešením by proto mělo být komplexní řešení bytové výstavby, která by brala v potaz nároky jejich obyvatel na doplňkové vybavení. Velmi silně proto zazníval názor, aby byla v užší spolupráci s místními JZD a MNV budována hospodářská příslušenství jednotného typu.⁸⁶

Jakékoliv uzpůsobování však mělo i své limity, jak např. dokládá stanovisko architekta Otakara Nečase. Připomínal, že nelze očekávat, aby bydlení v bytovém domě přineslo celé spektrum výhod a příležitostí, jimiž se vyznačuje život v rodinném domě. Některé z nich byly totiž neproveditelné nebo jejich uplatnění je limitováno. Např. výbava hospodářskými stavbami pro malochovy či plochy pro pěstování jsou možné pouze v těch lokalitách, kde pro výstavbu dostatek prostoru a umístění domu i charakter terénu k tomu vytvářejí vhodné podmínky. Dochází-li ovšem k větší koncentraci bytových domů do početnějšího

82 Tamtéž, s. 49.

83 ELŠER, Václav: Zlepšit propagaci bytové výstavby JZD. *Výstavba socialistické vesnice* 1962, č. 3, s. 49–51.

84 Podívejte se s námi do JZD Budislav, c. d.

85 DAVIDOVÁ, Eva: Přeměny sídel a způsobu bydlení pohraniční vesnice Československa po roce 1945, c. d., s. 167–168.

86 JANDA, Jiří: Podívejte se s námi na novou bytovou výstavbu na vesnici, c. d., s. 14.

Obr. 3. I v současnosti obklopují některé vesnické bytové domy zahrádky drobnopěstitelů z řad zdejších obyvatel. Kozlovice (okr. Frýdek-Místek). Foto D. Drápala, 2021.

komplexu, není naplnění těchto očekávání již jakkoliv reálné.⁸⁷ Míra adaptability byla závislá také na užitém stavebním materiálu. Bytové domy stavěné na bázi cihelného zdiva nekladly dispozičním úpravám takové překážky jako objekty budované z panelových prefabrikátů.

Závěr

Odborné diskuze a projektové i stavební realizace reflektující potřebu přizpůsobit bytové domy potřebám obyvatel vesnických sídel (zvláště zemědělsky aktivním) vrcholily příznačně v 60. letech 20. století. Zatímco adaptace vnějšího vzhledu domů vycházely ze snahy respektovat specifické rysy vesnické zástavby, zásahy do vnitřních dispozic (s cílem vyčlenit speciální prostory hygienické i hospodářsko-provozního charakteru) fakticky znamenaly přiznání, že reálné naplňování vize proměny vesnice „staré“ v „novou socialistickou“ neprobíhá v takové intenzitě a rychlosti, jak by si stranická a státní reprezentace v duchu svých veřejných proklamací přála.

87 NEČAS, Otakar: *Bytová výstavba na venkově*, c. d., s. 42–43.

Přes nesporné kvalitativní posuny, které se po roce 1948 na vesnici v oblasti soustředěného bydlení realizovaly, jejich dynamiku nabourávaly dva faktory: mentální a ekonomický. Nové byty byly zpravidla určeny pro mladé uživatele, nejednou s cílem motivovat inteligenci i specializované technické profese k zapojení do činnosti vesnických zemědělských provozů. Reálná věková a profesní skladba byla ovšem pestřejší. Bez ohledu na věk byla patrná zakořeněnost pracovních návyků, očekávání a naplňování potřeb, které byly doposud typické pro život na rolnické usedlosti. Druhým a neméně důležitým aspektem byla ekonomická motivace. Nedostatečně fungující výrobní, zpracovatelské i distribuční mechanismy centrálně řízeného hospodářství nedokázaly uspokojit spotřební nároky obyvatel venkova.⁸⁸ Rodiny žijící v bytových domech se tak dostávaly do paradoxní situace. Bydlely na venkově, užívaly moderně koncipovanou bytovou jednotku srovnatelnou se standardy městského bydlení, na rozdíl od svých spoluobčanů žijících na starších rolnických usedlostech či v nově budovaných rodinných domech byli ovšem ochuzeni o příležitost vylepšovat bilanci svých domácností formou samozásobitelství. Budování zahrádek či chov drobného zvířectva se proto stalo přirozenou reakcí na tento stav. Zároveň plně odpovídal po generace formované mentalitě vesnického člověka v roli hospodáře. Tento paradox se posléze naplnil i u vzorové socialistické vesnice Rovná na Sokolovsku. Projektanti sice soustředili několik desítek rodin do věžových bytových domů, přirozená touha obhospodařovat alespoň kousek půdy a zajistit si tím přísun kvalitnějšího ovoce a zeleniny či jen malou plochu pro vlastní relaxaci mimo dům byla ale natolik silná, že v bezprostřední blízkosti vznikla a dodnes existuje malá zahrádkářská kolonie.⁸⁹

Podněty k přípravě typových objektů byly přirozenou reakcí na šířící se individuální způsoby řešení. Měly jim předcházet, pokrýt potřeby obyvatel bytových domů a zároveň zachovat alespoň elementární estetické hodnoty jejich okolí. Zároveň byly jasným signálem posilování funkčnosti tohoto typu bydlení, které očividně nedostatečně pokrýval potřeby uživatelů nových bytů.

Jako doklad určitého selhání nastavené politiky tento proces vnímala i odborná veřejnost. Architekt Jiří Janda v roce 1966 své kritické mínění nijak neskryval: „... převládala domněnka, že postačí postavit pouze čisté byty s nezbytným technickým vybavením. Tato myšlenka vycházela z nereálné představy o tempu ekonomického rozvoje zemědělských závodů, kdy se předpokládalo, že vytváření nových ekonomických celků spolu s přechodem na pevnou odměnu u JZD v krátké době několika let vyřeší problém hospodářských příslušenství

88 V tisku se můžeme dočíst např. formulace, jak je vlastní chov nosnic pro obyvatele bytových domů mnohdy jedinou příležitostí k zajištění plynulého přísunu čerstvých vajec. Viz JANDA, Jiří: Podívejte se s námi na novou bytovou výstavbu na vesnici, c. d., s. 9–14.

89 Výzkum realizovaný autorem v lokalitě v červnu 2022.

a záhumenků především u mladých pracovníků. [Koncepce bytové výstavby nebrala v potaz] *objem a celospolečenský význam výroby na záhumencích a na plochách zahrad ani jeho individuální význam pro zlepšení životních podmínek pracovníků v zemědělství a obyvatel venkova.*⁹⁰ Jeho slova potvrdily realizované sociologické průzkumy, jejichž výsledky ukázaly, že obyvatelé vesnic bez ohledu na věk chtěli v 56,4 % i nadále chovat hospodářské zvířectvo a ještě o deset procent více bylo těch, kteří by rádi pěstovali ovoce a zeleninu – z ryze ekonomických důvodů, ale také i z prosté záliby v této činnosti.⁹¹

Oprávněně proto zaznívaly hlasy, které poukazyvaly na skutečnost, že zlepšení životního standardu obyvatel vesnické obce nemusí být realizováno v duchu poněkud schematického hesla o přibližování venkova městu tím, že se přijme městský model bydlení, a naopak zavrhne vše vesnické. Přínosným se mělo stát spíše smysluplné prolínání výhod vyplývajících z obou prostředí a tomu uzpůsobení konkrétních plánovacích a investičních aktivity. V jejich rámci by postačovalo pouze přistupovat více k flexibilně vůči návykům a požadavkům obyvatel vesnice a při zachování určité míry předností, které toto prostředí poskytuje, jim zároveň nabídnout vyšší kvalitu bytových standardů.⁹²

Tomuto směřování se nebránili ani reprezentanti některých JZD. Nábor nových pracovních sil jim v praxi ukázal, že traktorista či elektrotechnik zemědělského provozu s adekvátní výši výdělků kvituje komfort, který mu nabízí bydlení v bytovém domě. Pro svou potřebu mnohdy nežádá ani přidělení záhumenku. Jak konstatoval např. František Lejčar, předseda JZD Vltava v Albrechticích nad Vltavou, „... *obyvatelům nového domu přidělíme místo na zahrádky, aby si mohli pěstovat zeleninu, popřípadě mít i nějakou slepici a o víc nemají zájem.*“⁹³

Postupnou proměnu preferencí v závislosti na zvyšování kvality života předpokládali i někteří architekti. Aktuální podněty a připomínky, které byly před ně a investory stavěny, viděli jen jako okamžitou reakci odrážející přežívající principy myšlení a chování „tradičního“ vesnického člověka, který byl i v nových společenských a ekonomických poměrech mentálně stále ještě silně ukotven v předchozí éře. V časové perspektivě deseti či patnácti let očekávali již pozvolný odklon od intenzity těchto požadavků. Pozitivně se mělo projevit nejen ve zlepšování životních standardů obyvatel socialistické vesnice, ale i kvalitativními posuny v zemědělské produkci, v organizaci výroby a distribuce. Bude-li

90 JANDA Jiří: Obytná skupina na vesnici. *Výstavba socialistické vesnice 1966*, č. 7, s. 154.

91 Tamtéž.

92 -MH-: Možno dobře bývat na dedině? *Výstavba socialistické vesnice 1966*, č. 12, s. 276–281. V obci architektů a projektantů proto zaznívaly i oprávněně připomínky, že lidé, kteří spojují své bytové nároky i s těmito druhotnými požadavky, by měli volit raději individuální bydlení v rodinných domech, které jim poskytnou vhodnější podmínky pro realizaci jejich plánů, viz O bytové výstavbě na vesnici, c. d., s. 51.

93 Bytová výstavba JZD pomáhá rozvoji družstev, c. d., s. 133.

tedy další generace již dostatečně saturována ve svých hmotných potřebách, bude se v tomto duchu umenšovat i její samozásobitelská potřeba.⁹⁴

Šedesátá léta jsou tedy příkladem nakročení k širší společenské diskuzi, která byla vyvolána neutěšeným stavem zemědělského sektoru. Aktéry tohoto více vrstevnatého procesu se v průběhu 50. až 80. let 20. století staly různé zájmové skupiny, které se snažily uplatnit svá očekávání i konkrétní požadavky. Každá z nich nakládala s jinak profilovaným sociálním kapitálem,⁹⁵ a přestože některé z nich disponovaly i silovým potenciálem k prosazení svých cílů, nemusela se tendence k jimi uplatňovanému způsobu řešení jevit jako dostatečně efektivní. Ochota mocenských složek naslouchat nejen vizím architektů, ale i požadavkům koncových uživatelů a lokálních investorů a jejich podněty posléze proměňovat v konkrétní architektonická zadání jsou dokladem jistého oslabení asymetrie moci. Cílový obraz „spokojeného“ pracovníka-zemědělce saturovaného dostatečně v jeho potřebě kvalitního bydlení si totiž vyžadoval oproti přístupu předchozího desetiletí alespoň dílčí ústupky mocenských složek.

Jak dokládá následný vývoj v 70. a 80. letech, potřeba vycházet co nejdříve vstříc hospodářským potřebám vesnického obyvatelstva v bytových domech ztrácela na intenzitě v důsledku ochabující ochoty ze strany mocenských článků. Stabilizace zemědělství, nastolení efektivního systému řízení, ale i pokračující mechanizace přispěly alespoň k dílčímu zlepšení situace v zemědělském sektoru, což se zčásti projevilo i do zásobování a nabídky produktů, kterou cítila celá společnost. Přestože u některých obyvatel i nadále přetrvávala potřeba samozásobitelských aktivit odrážející se v péči o záhadenky či zahrádky, proměňující se životní styl přispíval k formulaci nových požadavků např. v podobě garáží pro motocykly a osobní automobily. A tak zatímco u vnějšího prostředí tzv. bytovek dochází i nadále k prolínání různých zájmů, tendence uzpůsobovat vnitřní dispozice je zcela marginalizována. Souvisí to mimo jiné s masivním uplatněním panelové technologie u výstavby ve vesnických lokalitách. Od 70. let je tak v bytových standardech posílen trend k unifikaci stírající, zcela v duchu dřívějších proklamací, alespoň po formální stránce rozdíly mezi městem a vesnicí.

Prameny

SOKa Bruntál se sídlem v Krnově, MNV Linhartovy, Komplexní bytová výstavba, nezpr.

94 O bytové výstavbě na vesnici, c. d., s. 51.

95 WOOLCOCK, Michael: Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework. *Theory and Society* 27, 1998, č. 2, 151–208; PALDAM, Martin: Social Capital: One or Many? Definition and Measurement. *Journal of Economic Surveys* 14, 2000, s. 629–653. <https://doi.org/10.1111/1467-6419.00127>.

SOKA Karviná, ONV Karviná, inv. č. 235, k. 327.

SOKA Karviná, ONV Karviná, inv. č. 242, k. 39.

SOKA Prostějov, ONV Prostějov, Odbor výstavby, k. 1800/1.

SOKA Prostějov, ONV Prostějov, k. 1855/6.

SOKA Šumperk, ONV Zábřeh, inv. č. 4776, k. 1220.

ZA Opava, SmKNV Ostrava, Krajská komise pro výstavbu socialistické vesnice, inv. č. 63, k. 140.

ZA Opava, SmKNV Ostrava, Odbor výstavby a plánování, inv. č. 105, k. 187.

ZA Opava, SmKNV Ostrava, Odbor výstavby a plánování, inv. č. 360, k. 316.

ZA Opava, SmKNV Ostrava, Odbor výstavby a plánování, inv. č. 375–378, k. 323–324.

ZA Opava, SmKNV Ostrava, Odbor výstavby a plánování, inv. č. 568, k. 438.

Literatura a tištěné prameny

-ja-: Co přinesla soutěž na projekt vesnického domu v Severočeském kraji. *Výstavba socialistické vesnice 1966*, č. 6, s. 132–135.

-MH-: Možno dobře bývat na dedině? *Výstavba socialistické vesnice 1966*, č. 12, s. 276–281.

BERNHARDT, Christopher: Planning urbanization and urban growth in the socialist period. The case of East Germany New Towns, 1945–1989. *Journal of Urban History* 32, 2005, s. 104–119. <https://doi.org/10.1177/0096144205279201>.

BLABOLILOVÁ, Libuše: *Bytová výstavba v zemědělství*. Praha: Ministerstvo zemědělství a výživy, 1972.

BŘEZINA, Vladimír – PERNES, Jiří (eds.): *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*. Brno: Stilibus, 2009.

Bytová výstavba JZD pomáhá rozvoji družstev. Výstavba socialistické vesnice 1962, č. 2, s. 132–133.

ČALA, Ladislav – KORGER, Josef (eds.): *Stavíme byty na vesnici*. Brno: Krajská výrobní zemědělská správa, 1965.

DAVIDOVÁ, Eva: Přeměny sídel a způsobu bydlení pohraniční vesnice Českokrumlovská po roce 1945. *Český lid* 69, 1982, č. 3, s. 162–170.

DOBIÁŠ, František: Přehled projektů pro bytovou výstavbu JZD v roce 1962. *Výstavba socialistické vesnice 1962*, č. 5, s. 105–107; č. 6, s. 128–131.

DOUŠEK, Roman: Kronikáři o životní úrovni. Konzum a politika na českém venkově v letech 1945–1980. *Folia Ethnographica* 55, 2021, č. 1, s. 3–28.

DOUŠEK, Roman: „Otvírání studánek“. Legitimizační rámce slavnosti revitalizované v 70. letech 20. století v okrese Žďár nad Sázavou. *Český lid* 108, 2021, č. 1, s. 29–50. <https://doi.org/10.21104/CL.2021.1.02>.

DOUŠEK, Roman: The village and May Day celebrations in 1970s communist Czechoslovakia: Social events between a tool of the regime and a community

- holiday. *History and Anthropology*, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02757206.2022.2132493> (cit. 2. 4. 2023).
- DRÁPALA, Daniel: Bytové domy na vesnici. Cesty k soustředěné formě bydlení ve vesnickém prostředí druhé poloviny 20. století. *Folia ethnographica* 55, 2021, č. 2, s. 235–252.
- ELŠER, Václav: Zlepšit propagaci bytové výstavby JZD. *Výstavba socialistické vesnice 1962*, č. 3, s. 49–51.
- FERENČUHOVÁ, Slavomíra – JAYNE, Mark: Zvyknout si na Petržalku. Každodenní život, běžná spotřeba a vztah k socialistickému sídlisku. *Český lid* 100, 2013, č. 3, s. 303–318.
- GOLONKA-CZAJKOWSKA, Monika: *Nowe miasto nowych ludzi. Mitologie nowohuckie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2014.
- GRANÁT, Aleš: Tradice a nová výstavba na vesnici. *Národopisné aktuality* 14, 1977, č. 2, s. 107–113.
- JANDA, Jiří: Správně řídit a umístit novou bytovou výstavbu na vesnici. *Výstavba socialistické vesnice 1962*, č. 4, s. 81–84.
- JANDA, Jiří: Podívejte se s námi na novou bytovou výstavbu na vesnici. *Výstavba socialistické vesnice 1965*, č. 1, s. 9–14.
- JANDA Jiří: Obytná skupina na vesnici. *Výstavba socialistické vesnice 1966*, č. 7, s. 152–155.
- JANTO, Juraj: Sociálne vzťahy na mestskom sídlisku. *Folia ethnographica* 46, 2012, s. 183–201.
- JANTO, Juraj: Sociálne siete a obnova mestských panelových sídlisk. *Slovenský národopis* 60, 2012, č. 1, s. 18–37.
- JANTO, Juraj: Od robotníckých štvrtí k mestským sídliskám na príklade Bratislavy-Trnávky. *Journal of Urban Ethnology* 13, 2015, s. 7–19.
- JANTO, Juraj: Život v „ideálnom socialistickom meste“: Naratívne reprezentácie minulosti Novej Dubnice. *Národopisná revue* 32, 2022, č. 4, s. 267–279.
- Ještě k diskuzi o bytové výstavbě na vesnici. *Výstavba socialistické vesnice 1965*, č. 6, s. 124–126.
- JZD staví družstevně byty. Informace pro stavebníky bytové výstavby v JZD*. [Olomouc]: Odbor pro výstavbu a vodní hospodářství rady ONV, [1960].
- KADLEC, Alex – SMRŽOVÁ, Jaroslava a kolektiv: *Příručka pro výstavbu a přestavbu venkovských sídlišť*. Brno: Výzkumný ústav výstavby a architektury, 1970.
- KŘÍŽOVÁ, Alena – PAVLICOVÁ, Martina – VÁLKA, Miroslav: *Lidové tradice jako součást kulturního dědictví*. Brno: Masarykova univerzita, 2015.
- LEHEČKA, Michal: Sídlíště současné a minulé: Proměny pražského sídliště Stodůlky očima jeho obyvatel. *Slovenský národopis* 61, 2013, č. 4, s. 351–367.
- LEHEČKA, Michal: “Veřejný prostor panelových sídlišť: Kolektivismus, privatismus a participace.” In: Kratochvíl, Petr (ed.): *Veřejný prostor v ohrožení?*

- Aktuální problémy městského veřejného prostoru z hlediska společenských disciplín.* Praha: Artefactum, 2019, s. 93-104.
- LEHEČKA, Michal: Pocity Plotu: Teritoriální (re)produkce, normativita a ne/viditelnost ve veřejném prostoru panelového sídliště. *Sociální studia* 16, 2019, č. 1, s. 57-77.
- MACKOVÁ, Libuše: Jak chceme bydlet na vesnici. *Výstavba socialistické vesnice* 1965, č. 7, s. 140-141.
- MACHALÍKOVÁ, Pavla – PETRASOVÁ, Taťána – WINTER, Tomáš: *Zrození lidu v české kultuře 19. století.* Praha: Academia, 2020.
- MEVALDOVÁ, Helena: Změny v tradiční venkovské zástavbě na Berounsku v 2. polovině 20. století a hlubší kořeny dělnických kolonií v okolí Berouna jako předchůdců „bytovek“. In: *Současná výstavba na vesnici a tradiční lidová architektura.* Sedlčany: Městské muzeum Sedlčany, 2007, s. 7-18.
- NEČAS, Otakar: *Bytová výstavba na venkově.* Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury, 1968.
- NOVÁK, Viktor – SLUKA, Miloslav: O studiích výstavby obcí Rovná a Blšany. *Výstavba socialistické vesnice* 1962, č. 9, s. 209-213.
- NULÍČEK, Jaroslav: Co doporučujeme pro zlepšení bytové výstavby na vesnici. *Výstavba socialistické vesnice* 1965, č. 11, s. 233-235.
- O bytové výstavbě na vesnici. *Výstavba socialistické vesnice* 1965, č. 3, s. 48-59.
- O bytové výstavbě na vesnici ve Středočeském kraji. *Výstavba socialistické vesnice* 1966, č. 5, s. 100-109.
- PALDAM, Martin: Social Capital: One or Many? Definition and Measurement. *Journal of Economic Surveys* 14, 2000, s. 629-653. <https://doi.org/10.1111/1467-6419.00127>.
- PEŠEK, Dalibor: Nové návrhy bytových domů pro zemědělce ve Středočeském kraji. *Výstavba socialistické vesnice* 1966, č. 10, s. 239-241.
- PFETSCH, Frank R.: *Handlung und Reflexion.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995.
- Podívejte se s námi do JZD Budislav. *Výstavba socialistické vesnice* 1965, č. 5, s. 104-105.
- POZNIAK, Kinga: *Nowa Huta. Generations of change in a model socialist town.* Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2014.
- Projekt pro bytovou výstavbu na vesnici v Západočeském kraji. *Výstavba socialistické vesnice* 1962, č. 6, s. 151-152.
- ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (eds.): *Kolektivizace v Československu.* Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2013.
- SEMRÁD, Jan: Associational Life in the Lesná Housing Estate in Brno. *Ethnologia slovacica et slavica* 38, 2017, s. 21-38.

- SEMRÁD, Jan: Panelová sídliště jako objekt zájmu etnologie (na příkladu brněnského sídliště Lesná). *Národopisná revue* 27, 2017, č. 2, s. 128–137.
- SEMRÁD, Jan: Stereotypy spojené se životem na sídlišti optikou etnologického výzkumu. Na příkladu brněnského sídliště Lesná. *Národopisný věstník* 78, 2019, č. 2, s. 36–50.
- SKŘIVÁNKOVÁ, Lucie – ŠVÁCHA, Rostislav – NOVOTNÁ, Eva – JIRKALOVÁ, Karolína (eds.): *Paneláci 1. Padesát sídlišť v českých zemích*. Praha: Uměleckoprůmyslové museum, 2016.
- SKŘIVÁNKOVÁ, Lucie – ŠVÁCHA, Rostislav – KOUKALOVÁ, Martina – NOVOTNÁ, Eva (eds.): *Paneláci 2. Historie sídlišť v českých zemích 1945–1989*. Praha: Uměleckoprůmyslové museum, 2017.
- STENNING, Alison: Placing (post-)socialism. The making and remaking of Nowa Huta, Poland. *European Urban and Regional Studies* 7, 2000, s. 99–118. <https://doi.org/10.1177/096977640000700201>.
- SUNEGA, Petr: Je český „člověk panelákový“ ohroženým druhem? In: Lyons, Pat – Kindlerová, Rita (eds.): *47 odstínů české společnosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 106–110.
- ŠIMEK, Milan: *Kulturní život dnešní vesnice*. Praha: Ústav pro výzkum kultury, 1981.
- TOPINKA, Jiří: Dokončení kolektivizace venkova a jeho realizace na Berounsku 1957–1962. In: Březina, Vladimír – Pernes, Jiří (eds.): *Závěrečná fáze kolektivizace zemědělství v Československu 1957–1960*. Brno: Stilibus, 2009, s. 129–180.
- VÁLKA, Miroslav: Modernizace vesnické architektury ve 20. století. In: *Současná výstavba na vesnici a tradiční lidová architektura*. Sedlčany: Městské muzeum Sedlčany, 2007, s. 30–37.
- VÁLKA, Miroslav: *Sociokulturní proměny vesnice. Moravský venkov na prahu třetího tisíciletí*. Brno: Masarykova univerzita, 2011.
- Výsledky studijních řešení výstavby obce Rovná a přestavby obce Blšany. *Výstavba socialistické vesnice 1962*, č. 8, s. 189–190.
- Vzorový projekt pro bytovou výstavbu JZD ve Východočeském kraji. *Výstavba socialistické vesnice 1962*, č. 4, s. 96.
- WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2002 (5. revidované vydání).
- WOOLCOCK, Michael: Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework. *Theory and Society* 27, 1998, č. 2, s. 151–208.
- ZADRAŽILOVÁ, Lucie: Domov na sídlišti: mýtus nebo realita? In: Hubatová-Vacková, Lenka – Říha, Cyril (eds.): *Husákovo 3+1. Bytová kultura 70. let*. Praha: Uměleckoprůmyslové museum, 2007, s. 39–56.

ZARECOR, Kimberly Elman: The Local History of an International Type: The Structural Panel Building in Czechoslovakia. *Home Cultures: The Journal of Architecture, Design and Domestic Space* 7, 2010, č. 2, s. 217-235. <https://doi.org/10.2752/175174210X12663437526250>.

ZARECOR, Kimberly Elman: Architecture in Eastern Europe and the Former Soviet Union. In: Haddad, Elie G. – Rifkind, David: *A Critical History of Contemporary Architecture, 1960-2010*. Farnham: Ashgate/Gower, 2014, s. 255-274.

ZARTMAN, William I. – RUBIN, Jeffrey Z. (eds.): *Power and Negotiation*. Michigan: University of Michigan Press, 2002.

Zprůmyslnění zemědělské výroby – základ výstavby socialistické vesnice. Výstavba socialistické vesnice 1962, č. 1, s. 3-5.

Internetové zdroje

GÁFRIKOVÁ, Eliška: *Malou vesnici obstoupily vysoké paneláky*. *Bystrc je už 60 let součástí města Brna*. Publikováno v Brněnského deníku 28. 12. 2020, dostupné na: https://brnensky.denik.cz/zpravy_region/malou-vesnici-obstoupily-vysoke-panelaky-bystrc-je-uz-60-let-soucast-mesta-brna.html (cit. 21. 2. 2023).

KUČERA, Jakub: *Historická vesnice ve stínu paneláků*. *V Petrovicích budete okouzlení neuvěřitelnými kontrasty*. Publikováno na [ctidoma.cz](https://www.ctidoma.cz/zajimavosti/2019-05-11-historicka-vesnice-ve-stinu-panelaku-v-petrovicich-budete-okouzleni) 11. 5. 2019, dostupné na <https://www.ctidoma.cz/zajimavosti/2019-05-11-historicka-vesnice-ve-stinu-panelaku-v-petrovicich-budete-okouzleni> (cit. 21. 2. 2023).

Lepší než panelák. Publikováno <https://www.facebook.com/lepsinezpanelak/> (cit. 21. 2. 2023).

TYLOVÁ, Oldřiška: *Zásadní životní zvrát*. *Naše cesta z paneláku byla kolotočem překvapení*. Publikováno v iDnes 16. 8. 2019, dostupné na: https://www.idnes.cz/bydleni/na-navsteve/stehovani-z-mesta-na-vesnici-bydleni-na-vesnici-pozemek-rekonstrukce.A190814_144349_dum_osobnosti_web (cit. 21. 2. 2023).